

İbad Müşfiq oğlu İBADOV

Sevinc Ağavəli qızı ALLAHYAROVA

Qərbi Kaspi Universiteti

Pedaqogika, psixologiya və sosiologiya kafedrası, magistrant

E-poçt ünvanı: İbadibadov1903@gmail.com

KRİMİNAL DAVRANIŞIN ÜMUMİ PSIXOLOJİ SƏCİYYƏSİ

Xülasə

Məqalədə kriminal davranışın psixoloji tərəfdən izah edilməsinin nəzəri və metodoloji əsasları əks etdirilmişdir. Kriminal davranışın psixoloji mexanizminin modeli nəzərdən keçirilir ki, bu da xarici amillərlə bağlı davranışı müəyyənləşdirən psixi fəaliyyəti struktur və funksional olaraq aşkar edir. Əsaslandırılır ki, bu mexanizmdə mərkəzi halqa məqsədin təyin edilməsidir. Xarici şəraitin psixi tənzimlənməsinə təsiri, subyektin fon psixi vəziyyəti və onun cari sosial rolu təhlil edilir. Zehni fəaliyyətin səviyyəli strukturuna, o cümlədən intellektual, emosional və impulsiv tənzimləmələrə diqqət yetirilir.

Açar sözlər: cinayət davranışının psixoloji mexanizmi, psixi fəaliyyət, cinayət davranışının subyektinin şəxsiyyəti, xarici şərait, psixi tənzimləmə səviyyələri.

UOT: 80

DOI: <https://doi.org/10.54414/MYCC5574>

Giriş

Cinayət məsuliyyəti tədbirlərinin tətbiqi cinayət subyektinin təqsirinin qiymətləndirilməsinə əsaslanır. Cinayət hüququnda əməlin psixoloji tərəfinin və onun subyektinin şəxsiyyətinin müxtəlif xüsusiyyətlərini ifadə edən bir sıra anlayışlardan istifadə olunur: “cinayətin subyektiv tərəfi”, “qəsd” və “səhlənkarlıq”, “səbəb” və “məqsəd”, “dərkətmənin azalması”, “cinayətkarın şəxsiyyəti” və s. Onların bilikləri bizə cinayətin daxili və xarici amillərini daha dolğun anlamağa, onun törədilməsi prosesini daha dəqiq başa düşməyə, subyektin təqsirinin xarakterini və dərəcəsini müəyyən etməyə imkan verir.

Əsas hissə

Sosial davranışın, o cümlədən qanuni olmayan hərəkətlərin psixoloji izahı psixologiyanın bir sıra metodoloji prinsiplərinə əsaslanır: determinizm, sistemlilik, şüur və fəaliyyətin vəhdəti, şəxsi və fəaliyyət təbəçiliyi.

Determinizm prinsipinə əsasən [3, 7] cinayət davranışının psixoloji izahı onun yaranmasında daxili (psixi) və xarici (sosial) amillərin qarşılıqlı təsirini nəzərə almalıdır. Bu qarşılıqlı əlaqə ondan ibarətdir ki, xarici şərait və təsirlər şəxsiyyət tərəfindən onun ehtiyacları, maraqları,

münasibətləri, hissləri və fərdin digər psixoloji xüsusiyyətləri ilə əlaqədar olaraq qəbul edilir və subyektiv qiymətləndirilir və bu qiymətləndirməyə uyğun olaraq davranışa təsir göstərir. Onların təsiri müxtəlif güclü olur, və fərqli istiqamətlərə malik ola bilər. Beləliklə, xarici şərtlər fərdi şəxsi dəyərləri təhdid edən çətin vəziyyətə sala bilər və şəxs ondan qanuni çıxış yolu tapa bilməz. Belə xarici şərtlər xarici səbəb müəyyənədiçi funksiyasını qazanır. Eyni zamanda, onların səbəb-nəticə təbiəti subyektin şəxsi ilkin şərtləri ilə onun şəraitin kriminogen təsirlərinə qarşı elastikliyi ilə əlaqələndirilir.

Şüur və fəaliyyətin vəhdəti prinsipinə uyğun olaraq, şəxsin cinayət yolu ilə törətdiyi hüquqazidd əməli şüurlu könüllü fəaliyyət hesab edilir. Bu prinsip müəyyən edir ki, belə fəaliyyət motivlidir, aktın mənasının subyektiv dərk edilməsinə əsaslanır və iradə azadlığı əsasında həyata keçirilir. Lakin məlumdur ki, cinayət davranışının psixi tənzimlənməsində şüuraltı qeyri-iradi hadisələr də mövcuddur.

Şəxsi yanaşma [2, 3, 7] müəyyən edir ki, cinayət əməlinin törədilməsi subyektin psixoloji xassələri hesabına baş verir, onların müəyyən kombinasiyası belə halların daxili səbəbini təşkil edir. Cinayət törətmiş şəxslər müəyyən cinayət

əməllərini törətməyə meyli olur və onlarda cinayətkarlığa qarşı şəxsiyyət sabitliyi formalaşmamışdır. Sonuncu, digər şəxslərin kriminogen təsirinə həssaslıqla və ya problemlə vəziyyətdən qanuni çıxış yolu tapmaq qabiliyyətinin olmaması və bu halda cinayət variantının qəbul edilməzliyi ilə ifadə edilir. Psixoloji xüsusiyyətlər sistemi kimi qəbul edilən cinayət subyektinin şəxsiyyəti cinayət davranışının daxili ilkin şərtlərini ehtiva edir. Bundan belə bir ifadə də çıxır: cinayəti kriminogen meyli olmayan, şəxsi keyfiyyətləri xarici amillərin kriminogen təsirinə davamlı olan şəxs törədə bilməz.

Fəaliyyət yanasması [3, 7] fəaliyyətin psixoloji nəzəriyyəsinin müddəalarına əsaslanır.

Onun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, insanın davranışı (həmçinin onun fəaliyyəti) zehni fəaliyyətlə müəyyən edilir. Bu psixi fəaliyyətə əks etdirici və tənzimləyici psixi prosesləri təmsil edən bir sıra elementlər daxildir: xarici şərait, motivasiya, məqsədlər haqqında təsəvvürün formalaşması, könüllü söylərin səfərbər edilməsi, bacarıqların həyata keçirilməsi və s. Cinayət davranışının psixoloji izahı üçün bu psixi proseslərin funksional və məzmunlu aspektlərinin qiymətləndirilməsi zəruridir.

Cinayət davranışının hərtərəfli və dərin psixoloji izahı sistemlilik prinsipinə əsaslanmağı tələb edir [3, 4]. Bu prinsipə uyğun olaraq, cinayətkar davranışın psixi tənzimlənməsi nəzərə alınmalıdır. Psixi tənzimləmənin sistemli təsviri onun elementlərinin strukturunu (o hansı psixi hadisələri ehtiva edir) və onların qarşılıqlı təsirini aşkar etməyi nəzərdə tutur, bunun nəticəsində daxili müstəvidə davranışın hazırlanması və onun icraedici tənzimlənməsi baş verir.

Sadalanən metodoloji prinsiplərin tələblərini yerinə yetirməklə cinayət davranışının sistemlik psixoloji izahı üçün onlara adekvat olan rəşional izahlı sxemlərdən və anlayışlardan istifadə etmək lazımdır. "Psixoloji mexanizm" anlayışı zəruri izahedici potensiala malik olan anlayış kimi çıxış edir. Elmi ədəbiyyatda psixi hadisələri izah etmək üçün tez-tez istifadə edilməsinə baxmayaraq, "mexanizm" anlayışı, onun tərifi ümumi qəbul edilmiş şərhə malik deyil və əhəmiyyətli dərəcədə fərqli mənələrdə istifadə olunur. S.İ. tərəfindən verilmiş "mexanizm" sözünün şərh (leksik mənəsi). Ədəbiyyatda "mexanizm" termini bəzi cisimlərin hərəkətini digər cisimlərin tələb olunan

hərəkətinə çevirmək üçün nəzərdə tutulmuş sistem kimi müəyyən edilir [1]. Bu tərifi tələb olunan hərəkətlə nəticələnən sistem elementlərinin qarşılıqlı təsirinə xüsusi diqqət yetirir. Sosial davranışın (o cümlədən cinayətkarın) psixi tənzimlənməsini açıq özünütəşkil edən dinamik sistem kimi nəzərdən keçirərkən, onun elementlərinin strukturunun, onların funksiyalarının və fərdin rəal davranışını doğuran qarşılıqlı əlaqənin açıqlanması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Cinayət davranışının psixoloji mexanizmi subyektin funksional bir-biri ilə əlaqəli psixi proseslərin, vəziyyətlərin və şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin, habelə qarşılıqlı təsir nəticəsində bu davranışı müəyyən edən xarici şərtlərin sistemli məcmusu kimi müəyyən edilə bilər.

Cinayət davranışının psixoloji mexanizmini üzə çıxararkən, fərdin sosial davranışını müəyyən edən psixi fəaliyyət haqqında müddələrdən çıxış etmək lazımdır. O, iki ən ümumi prosesi müəyyən edir: 1) zehni əksətmə prosesi və 2) müxtəlif idrak, emosional, motivasiya, iradi və digər proseslərdə özünü göstərən psixi tənzimləmə prosesi. Bu əks etdirici-tənzimləyici proseslər eyni zamanda psixi fəaliyyətin komponentləri və davranışın psixoloji mexanizminin elementləri kimi çıxış edir. Onlar fərdi şəkildə özünəməxsus şəkildə davam edir və məzmunu subyektin şəxsiyyət xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilir. Zehni fəaliyyətin bu cür komponentləri haqqında danışan S.L. Rubinşteyn iradi hərəkətin (davranışın) sadə və mürəkkəb formalarının psixoloji quruluşundakı fərqə diqqət çəkir. O qeyd edir: "Sadə iradə aktında az-çox şüurlu məqsədə yönəlmiş hərəkət impulsu, demək olar ki, birbaşa hərəkətə çevrilir, ondan əvvəl heç bir mürəkkəb və uzun sürən şüurlu proses keçmir; məqsədin özü dərhal vəziyyətdən kənara çıxmır, onun həyata keçirilməsi impuls verilən kimi, demək olar ki, avtomatik olaraq həyata keçirilən vərdiş hərəkətləri ilə əldə edilir.

Mürəkkəb iradi hərəkətdə 4 əsas mərhələ və ya mərhələləri ayırd etmək olar:

- 1) impulsun yaranması və ilkin məqsəd qoyuluşu;
- 2) motivlərin müzakirəsi və mübarizəsi mərhələsi;
- 3) qərar;
- 4) icra:

B.F. Lomov, fəaliyyətin psixoloji strukturunu sistemləşdirərək, motiv, məqsəd, planlaşdırma, cari məlumatın işlənməsi, əməliyyat imici (və konseptual model), qərar qəbulu, hərəkətlər, nəticələrin yoxlanılması və hərəkətlərin düzəldilməsi kimi komponentləri özündə cəmləşdirir [3]. V.N. Kudryavtsev, cinayət əməlinin mexanizminin əsas elementləri haqqında danışaraq, motivasiya, planlaşdırma, icraya diqqət çəkir. Eyni zamanda, planlaşdırma bloku "məqsədlərinin subyekti tərəfindən müəyyən edilməsini, onun fəaliyyət obyektlərini, habelə nəzərdə tutulan məqsədə çatmaq vasitələrini seçməsinə nəzərdə tutur" [2]. Cinayət davranışını müəyyən edən psixi fəaliyyətin bu komponentlərinin mövcudluğunu qəbul edərək, qeyd etmək lazımdır ki, onun ən vacib elementi məqsədin qəbulu və ona nail olmaq üsuludur, çünki məqsəd və onunla ayrılmaz şəkildə əlaqəli metod hüquqi oriyentasiyanı ifadə edir.

Psixi fəaliyyətə subyektin sinir sisteminin vəziyyəti və şəxsiyyət xüsusiyyətləri ilə əlaqəli olmayan daxili şərtlər olan fon psixi vəziyyəti də təsir göstərir. Göstərilən əsaslara əsaslanaraq, psixologiyanın aşağıdakı əsas elementlərini müəyyən edə bilərik.

- cinayət davranışının məntiqi mexanizmi;
- əqli əks etdirmə və tənzimləmə prosesləri, bunlardan başlıcası: sosial qavrayış, motivasiyanın formalaşması, məqsəd qoyma, icra tənzimləməsi;
- cinayətkarın şəxsiyyəti - ilk növbədə, onun xas kriminogen xüsusiyyətləri, yəni cinayət əməlinin yaranması üçün vacib olan xüsusiyyətləri;
- xarici şərtlər, o cümlədən sosial həyat şəraiti və cinayət davranışının müəyyən edilməsində əhəmiyyətli olan situasiya halları;
- cinayət törətmək vəziyyətində subyektin ona xas olan faktiki sosial rolu;
- daxili şərait - subyektin funksional və fon psixi vəziyyəti.

Sosial qavrayış subyektin xarici şəraiti və bu şəraitdə mövqeyini qavraması və qiymətləndirməsidir [4, 5]. Xarici şərtlər cinayətin törədildiyi situasiyanın halları, habelə sosial mühitin şərtləri və fərdin həyatının onun sosial statusu və həyata keçirdiyi sosial rollarla bağlı daha geniş kontekstidir. Cinayət davranışını təyin edərkən xarici şərtlər aşağıdakılara təsir göstərir:

- motivasiyanın formalaşdırılması, məsələn, subyektin şəxsi dəyərlərinə təhlükə yarandıqda və ya şəxsi dəyərli nəticə əldə etmək üçün əlverişli imkan yarandıqda hərəkətə keçmə ehtiyacının yaradılması;

- subyekt hazırkı şəraitdə müəyyən cinayət yolu ilə hərəkət etmək zərurəti və imkanını qiymətləndirdikdə və ya digər şəxsləri, o cümlədən cinayətkar qrupun üzvlərini cinayət əməli törətməyə sövq etdikdə, cinayət məqsədinin və metodunun qəbul edilməsi. cinayət məqsədini və hərəkət metodunu qəbul etmək);

- subyekt nəzərdə tutulan hərəkətlərin adekvat həyata keçirilməsi üçün xarici şərtləri qiymətləndirdikdə icra tənzimləməsi.

Qavrayış prosesinin nəticəsi xarici şəraitin görüntüsüdür, onun ən mühüm cəhəti davranış subyekti üçün xarici şəraitin mənasıdır. Dəyər şəxsi meyarlar sistemində qiymətləndirilir. Qiymətləndirmə aksioloji (şəxsi dəyərlər və ehtiyaclar üçün nəzərdə tutulur), deontoloji (başqa insanların davranışlarının şəxsi norma və prinsiplərə uyğunluğu), sensor-estetik (xoş və ya xoşagəlməz təəssürat), əməliyyat fəaliyyəti (adekvat və ehtiyaclar üçün nəzərdə tutulur) ola bilər. Nəzərdə tutulan hərəkətlərin dəqiq həyata keçirilməsi və bəlkə də mənanın digər aspektləri. Qavranılan şərtlərin mənasının subyektiv dərk edilməsi əsasında onlara, müəyyən hisslərə, motivlərə və istəklərə müvafiq münasibət təcrübəsi yaranır. Beləliklə, xarici şərtlərin dərk edilməsi prosesi tənzimləmə proseslərinin gedişatına təsir göstərir: motivasiyanın formalaşması, məqsəd qoyulması və icra tənzimləməsi.

Cinayət əməli törətməyə meylli şəxs tərəfindən xarici şəraitin qavranılması və qiymətləndirilməsi qanuna tabe olan şəxs tərəfindən onların qavranılmasından fərqli olaraq özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir [6]. Fərqlər qavrayışın seçiciliyində, ilk növbədə qeyri-qanuni yolla istənilən nəticənin əldə edilməsinin mümkün-lüyünün vurğulanmasında, habelə cinayətin törədilməsinə maneələrin və onun açılmasına şərait yaradan halların mövcudluğunda özünü göstərir. Cinayət əməlinin törədilməsi vəziyyətini simulyasiya edərkən qanuna tabe olan subyektlər mənfi nəticələrin gözləntilərini göstərdilər.

Motivasiya aktiv olmaq istəyinin yaranmasıdır - hərəkətləri yerinə yetirmək və ya hərəkətlərdən çəkinmək. Bu motivasiya daxili və xarici ilkin

mənbələrə malik ola bilər. *Daxili* müəyyən ehtiyaclar, iddialar, maraqlar, hisslər və s. təcrübələri əhatə edir. *Xarici* - subyektin ehtiyaclarına, maraqlarına, dəyərlərinə və münasibətlərinə təsir edən vəziyyətin halları. Bu halda, subyekt tərəfindən vəziyyəti onun üçün mənfi və həllini tələb edən və ya əksinə, əlverişli, müsbət fürsətlər kimi qiymətləndirilə bilər. Vəziyyətlərin qiymətləndirilməsi nəticəsində problemli vəziyyətin həllinə və ehtiyacın ödənilməsinə yönəlmiş tədbirlər görmək üçün subyektiv ehtiyacı ifadə edən bir impuls yaranır. Yaranan motivasiya (hərəkət motivi) məqsədi və onun həyata keçirilməsi metodunu qəbul etmək ehtiyacına səbəb olur. Cinayət əməlinin müəyyən edilməsində motivin rolundan danışarkən nəzərə almaq lazımdır ki, ehtiyacı ödəmək və ya problemli vəziyyəti həll etmək istəyini ifadə edən eyni impuls müxtəlif yollarla, həm cinayət, həm də qanuni yolla həyata keçirilə bilər.

Zərərli nəticələrin qarşısını almaq üçün zəruri və ya qanuni qüvvəyə malik olan hərəkətlərdən yayınmaq üçün aşağıdakı motivlər var.

Məqsədin qoyulması - məqsəd və istənilən nəticəyə nail olmaq metodunun qəbul edilməsi, subyektin qanunsuz hərəkət (hərəkət və ya hərəkətsizlik) törətmək qərarını müəyyən edir[6]. Cinayət əməlinin məqsədi istənilən nəticəni ifadə edir, eyni zamanda ona nail olmağın qeyri-qanuni üsulu ilə ayrılmaz şəkildə bağlıdır. Çünki istədiyi nəticəni əldə etməyin yolunu dərk etmədən subyekt məqsədəuyğun hərəkət edə bilməz. Bu baxımdan, cinayət davranışının müəyyən edilməsində məqsəd qoyma prosesinin nəticəsinin məqsədi (istənilən nəticəni) və ona nail olmağın cinayət metodunu özündə birləşdirən cinayət məqsədinin qoyulması olduğunu düşünmək üçün bütün əsaslar var. Bu münasibət müəyyən hüquqazidd hərəkətlər etmək və ya hüquqi qüvvəsi olan hərəkətləri etməmək niyyəti, istəyi, qərarı kimi özünü göstərir.

İcra tənzimləməsi - cinayət hədəfinin həyata keçirilməsini təmin edən tənzimləmə prosesidir. Bu proses öz hərəkətlərinin uğurunu, şəraitini, eləcə də yaranan çətinlikləri və təhlükələri qiymətləndirərək məqsəd qoyma və motivasiyanın formalaşması ilə əks əlaqəyə malikdir. Bu cür əks əlaqə nəticəsində subyekt məqsəd, metod və ya fəaliyyət planını tənzimləyə bilər. Onun motivləri də dəyişə bilər, məsələn, cinayət yolu ilə ehtiyacı

ödəmək motivi özü üçün mənfi nəticələrdən qaçmaq motivi ilə əvəz edilə bilər [7].

2. Cinayət davranışının subyektinin şəxsiyyəti belə davranış üçün daxili potensial ilkin şərt kimi çıxış edən psixoloji xassələrin sistemli məcmusudur[9]. Şəxsin psixoloji xüsusiyyətlərinin müəyyən kompleksi müəyyən şəraitdə müəyyən növ qeyri-qanuni hərəkətlərə meyl formalaşdırır.

Kriminogen meylin əsası ehtiyacın ödənilməsi və ya problemli vəziyyətin həlli üçün müəyyən bir cinayət metodunun şəxsi məqbulluğudur. Belə məqbulluq cinayət metodunun fərdin psixi dünyasında üstünlük təşkil edən müsbət təmsilçiliyini ifadə edir. Bu təqdimat subyektin cinayət metodunun ilk növbədə müsbət tərəflərini (sürətli, asan, əlçatan, effektiv, yeganə mümkün və s.) görməsi və onun mənfi nəticələrinə həlledici əhəmiyyət verməməsi ilə özünü göstərə bilər. Cinayət davranışı haqqında belə fikirlər ona qarşı üstünlük təşkil edən müsbət münasibətə inteqrasiya olunur. Cinayət metodunun müsbət təsviri həm də daha yetkin formada fərdin müəyyən hallarda bu şəkildə hərəkət etmək üçün öyrəndiyi qaydanı ifadə edən cinayətkar şəxsi norma kimi özünü göstərə bilər.

Şəxsin cinayətə meyli, əvvəllər qeyd edildiyi kimi, müxtəlif formalaşma (yetkinlik) dərəcələrinə malik ola bilər. Beləliklə, biz şərti olaraq müəyyən ehtiyacları ödəmək və ya müəyyən problemli vəziyyətləri həll etmək üçün cinayətkar fəaliyyət metodundan istifadə etməyə potensial hazırlıqda təzahür edən cinayət davranışına fərdi meylin yetkin formasını müəyyən edə bilərik. Bu, öz təşəbbüsü ilə cinayət əməlinin törədilməsi və ya vəziyyətin müəyyən vəziyyətlərinə cinayət reaksiyası şəklində həyata keçirilə bilər. Həm də kifayət qədər formalaşmamış tendensiyanı vurğulamaq olar ki, bu da məntiqli olaraq şəxsin cinayətə qarşı dayanıqlığının olmaması kimi qəbul edilə bilər.

3. Vəziyyətdə subyektin oynadığı faktiki sosial rol, cinayət əməlinin törədilməsi ilə bağlı olması onun davranışına da təsir göstərir. Həyata keçirilən sosial rola uyğun olaraq, subyekt müəyyən davranış sosial-rol münasibətlərini yenilədi. Onlar reaktiv-tənzimləyici prosesləri sındırırlar. Onların təsiri altında subyekt xarici şərtləri qiymətləndirir, motivasiyaları yaşayır və qərarlar qəbul edir, öz rol mövqeyinə və onunla əlaqəli öhdəliklərə, mövcud olanların gözləntilərinə, rol davranışının

öyrənilmiş prinsiplərinə və qaydalarına diqqət yetirir. Eyni vəziyyətlərdə subyekt rol mövqeyindən asılı olaraq fərqli hərəkət edə bilər.

4. Cinayət davranışı mexanizmində xarici şərtlər situasiyanın hallarını, o cümlədən başqa şəxslərin davranışını, habelə onun müəyyən edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edən fərdin yaşayış şəraitini təmsil edir. Xarici şərtlərə həmçinin cinayətin qurbanlarının və ortaqlarının hərəkətləri də daxildir. Müəyyən bir üzv üçün cinayətkar qrup onun cinayət davranışını əhəmiyyətli dərəcədə müəyyən edən xarici şəraitin elementi kimi çıxış edir. Xarici şəraitin təsiri onların subyektiv əks olunması ilə vasitəçilik edir. Xarici şərtləri dərk edən subyekt fərdi olaraq onların mənasını özünəməxsus şəkildə anlayır və qiymətləndirir.

5. Daxili şərtlər subyektin funksional və fon psixi vəziyyətini təmsil edir. Bu vəziyyətlər zehni fəaliyyətin funksional tərəfinə, ilk növbədə, fərdin zehni fəaliyyətinin müəyyən səviyyəsinin üstünlüyünə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir: intellektual (ağıllı hesablama əsasında rəşional hərəkət edir), emosional (hisslərin iradəsi ilə və əhval-ruhiyyə ilə hərəkət edir).) və ya impulsiv (avtomatizmlər əsasında fəaliyyət göstərir). Onlar həmçinin xarici şəraitin qavranılmasına, motivasiyanın məzmununa və intensivliyinə, subyektin qəbul etdiyi qərarları və onun davranışını müəyyən edən subyektin könüllü səylərinə təsir göstərə bilər. Davranışın zehni tənzimlənməsinə ən əhəmiyyətli təsir artan nöropsik oyanma və ya yorğunluq, letarji, habelə alkoqol, narkotik, zəhərli və ya psixoaktiv maddələrin istifadəsi nəticəsində intoksikasiya və ya sərəməlik vəziyyətidir.

Cinayət davranışının psixoloji mexanizminin əsas elementlərini müəyyən etdikdən sonra qeyd etmək lazımdır ki, onun modelinin köməyi ilə cinayətkar davranışın müəyyənəşdirilməsi açıq dinamik sistem kimi üzə çıxır. Biliklərin tətbiqi istifadəsi üçün verilmiş sistemin xarici funksiyasını səbəbli şəkildə müəyyən edən [4], yəni cinayət əməlinin törədilməsinə daxili ehtiyacı ifadə edən sistem yaradan elementinin müəyyən edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə element istənilən nəticəyə nail olmaq üçün cinayət metodunu - cinayət məqsədinin qoyulmasını özündə cəmləşdirən cinayət məqsədidir. Qalan elementlər isə bu münasibətin formalaşmasına təsir baxımından nəzərə alınmalıdır.

Şəxsin kriminogen meylinin inkişaf dərəcəsi asılı olaraq cinayət davranışının yaranmasında xarici və daxili amillərin səbəb əlaqəsi də nəzərə alınmalıdır[4, 5]. Onun inkişaf dərəcəsi cinayət davranışının müəyyən edilməsinin xarakterini müəyyən edir. Belə bir meylin yüksək inkişafı ilə qətiyyət onun aktuallaşmasını təmsil edəcəkdir. Bu zaman şəxs cinayət törətmək təşəbbüsü ilə çıxış edir, onu axtarır və ya onun törədilməsinə şərait yaradır. Meyil kifayət qədər yetkin deyilsə, subyekt təsadüfi yaranan əlverişli və ya təhrikedici hallar olduqda cinayət əməli törədə bilər, lakin o, onları axtarmağa və ya yaratmağa meylli deyildir.

Zehni fəaliyyətin səviyyəli strukturunu şüurlu və şüursuz (şüuraltı) tənzimləmənin birləşməsi kimi də nəzərdən keçirmək olar. Müxtəlif anlarda bu psixi fəaliyyət şüurun müxtəlif fəaliyyəti və idrak, emosional proseslərin və avtomatizmlərin fərqli aktuallaşması ilə baş verir. Şüurlu tənzimləmə könüllü, qəsdən, məqsədəuyğun, planlı, rəşional, şüurlu motivasiyalı, situasiyadan yuxarı kimi anlayışlarla ifadə edilir[4]. O, üstünlük təşkil etdikdə aparıcı rol koqnitiv proseslərə (anlama, təfəkkür, təxəyyül) məxsusdur. Onun əksi qeyri-iradi, qəsdən, impulsiv, stereotipik, irrəşional, birbaşa və s. təyin olunan şüuraltı tənzimləmədir. O, instinktlər, reflekslər, vərdişlər, bacarıqlar, stereotiplər və hərəkətləri tənzimləyən qiymətləndirici stereotiplərin və avtomatizmlərin aktuallaşdırılmasında özünü göstərir. s. İdraki proseslərə alternativ müəyyən dövrlərdə dominant ola bilən emosional tənzimləmədir.

Şüurlu və şüuraltı, ilkin və ikincil siqnalların fərqli xüsusiyyətlərinə əsasən əqli fəaliyyətin nal, koqnitiv və emosional komponentləri ilə şərti olaraq davranışın psixi tənzimlənməsinin üç struktur səviyyəsini ayırd edə bilərik: intellektual, emosional və impulsiv. Bu fərqləndirmə, sosial qavrayış, motivasiyanın formalaşması, məqsəd qoyma, bu əks etdirici-tənzimləyici proseslərin gedişi üçün mümkün variantları vurğulamaq kimi davranışın psixoloji mexanizminin belə elementlərində təqdim olunan psixi fəaliyyətin struktur diaqramını tamamlayır[4, 6, 8]. Psixi fəaliyyətin səviyyəli modeli həm də həmin səviyyələrin hər birində aktuallaşan xassələrin fərdin psixi quruluşunda nəzərə alınması zərurətini müəyyən edir, bu psixi proseslərin məzmununu və dinamik xüsusiyyətlərini müəyyən edir. Beləliklə, intellektual tənzimləmədə biliklər, ideyalar, dəyərlər,

fərdi prinsiplər, fərdin təfəkkürünün substantiv və dinamik xüsusiyyətləri həyata keçirilir. Emosional tənzimləmədə şəxsi təyinedicilər hisslər, münasibətlər, emosional-qiyətləndirici stereotiplər, dominant əhval-ruhiyyəni və emosional-motivasiya reaksiyalarını (məsələn, incimə, qəzəb, mərhəmət və s.) müəyyən edən emosional münasibətlərdir. İmpulsiv tənzimləmə səviyyəsində, əvvəllər qeyd olunan avtomatizmlər şəxsiyyət xüsusiyyətlərinə aid olan sabit zehni formasiyalar kimi işə salınır.

Nəticə

Cinayət davranışının psixoloji mexanizminin təqdim olunan modeli onu həm elmi izahat, həm də cinayətlərin təhqiqatında, məhkəmə-psixoloji ekspertizasının aparılmasında cinayət əməllərinin psixoloji rekonstruksiyası üçün praktiki istifadə məqsədilə daha dərinlən, sistemli və konkret təhlil etməyə imkan verir.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI:

1. Ə.Bayramov, B.Əliyev. Hüquq psixologiyası. – Bakı, 2012

2. Kudryavtsev V.N. Cinayətin yaranması. Kriminoloji modelləşdirmə sahəsində təcrübə. - M.: Forum-İnfa-M, 1998.

3. Lomov B.F. Psixologiyanın metodoloji və nəzəri problemləri. - M.: Nauka, 1984.

4. Lomov B.F. Sistemli yanaşma və psixologiyada determinizm problemi // Psixoloq. jurnal - 1989. - № 4. - S. 19-33.

5. Ponomarev Ya.A. Yaradıcılığın psixoloji mexanizmi nəzəriyyəsi haqqında // Yaradıcılıq psixologiyası: ümumi, diferensial, tətbiqi. - M.: Nauka, 1990.

6. Ratinov A.R. Cinayətkarın şəxsiyyətinin psixoloji öyrənilməsinin metodoloji məsələləri // Cinayətkarın şəxsiyyətinin psixoloji tədqiqi (tədqiqat metodları): toplu. elmi tr. Ümumittifaq Səbəblərin öyrənilməsi və cinayətlərin qarşısının alınması tədbirlərinin inkişafı İnstitutu. - M., 1976. - S. 5-22.

7. Rubinşteyn S.L. Ümumi psixologiyanın əsasları: 2 cildə.- M.: Pedaqogika, 1989.- T. 2.

8. Uznadze D.N. Psixoloji tədqiqat. - M.: Nauka, 1966.

Ибад Мушфик оглы ИБАДОВ

Севиндж Агавали кызы АЛЛАХЬЯРОВА

Западно-Каспийский университет,
кафедра педагогики, психологии и социологии, магистр

E-mail: ibadibadov1903@gmail.com

ОБЩАЯ ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ПРЕСТУПНОГО ПОВЕДЕНИЯ

Резюме

В статье отражены теоретические и методологические основы объяснения преступного поведения с психологической точки зрения. Рассмотрена модель психологического механизма преступного поведения, которая структурно и функционально раскрывает психическую деятельность, определяющую поведение по отношению к внешним факторам. Утверждается, что центральным звеном этого механизма является целеполагание. Анализируется влияние внешних условий на психическую регуляцию, фоновое психическое состояние субъекта и его текущую социальную роль. Особое внимание уделено уровневой структуре психической деятельности, включая интеллектуальную, эмоциональную и импульсивную регуляцию.

Ключевые слова: психологический механизм преступного поведения, психическая деятельность, личность субъекта преступного поведения, внешние условия, уровни психической регуляции.

Ibad Mushfiq İBADOV

Sevinj Aghavali ALLAHYAROVA

Western Caspian University, Department of Pedagogy,
Psychology and Sociology, Master
E-mail: ibadibadov1903@gmail.com

GENERAL PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF CRIMINAL BEHAVIOR

Summary

The theoretical and methodological foundations of explaining criminal behavior from a psychological point of view are reflected in the article. A model of the psychological mechanism of criminal behavior is considered, which structurally and functionally reveals the mental activity that determines behavior in relation to external factors. It is argued that the central link in this mechanism is goal setting. The influence of external conditions on mental regulation, the background mental state of the subject and his current social role are analyzed. Emphasis is placed on the level structure of mental activity, including intellectual, emotional, and impulsive regulation.

Keywords: psychological mechanism of criminal behavior, mental activity, personality of the subject of criminal behavior, external conditions, levels of mental regulation.

Daxil olub: 02.07.2023